

**ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΟΣΤΡΟΦΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΣΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ
ΚΑΤΩΙΤΑΛΙΚΗΣ
ΜΑΡΙΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ**

Abstract

The purpose of this paper is twofold: first, to present the process of compounding in the Greek dialects of Southern Italy and, second, to comment on the presence of left-headed compounds in these dialects. In the compound, *fidḍampelo* ‘vine leaf’, for example, the head, *fidḍo* ‘leaf’, appears to the left-most edge despite the fact that this compound is right-headed in SMG (*ampelofillo*). This paper examines whether left-headed compounds should be considered as a language interference phenomenon, since Italian exhibits left-headed compounds as well.

Λέξεις-κλειδιά: Κατωιταλικές διάλεκτοι, σύνθεση, κεφαλή

1. Εισαγωγή

Η επαφή ανάμεσα σε διάφορα γλωσσικά συστήματα είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει απασχολήσει αρκετά τη γλωσσολογική έρευνα. Όσον αφορά στη μελέτη της γλωσσικής επαφής στην ελληνική μορφολογία, αρκετοί μελετητές έχουν δείξει ότι η Ελληνική και οι διάλεκτοί της έχουν επηρεαστεί από διάφορα και διαφορετικά γλωσσικά συστήματα (Ralli 2012a,b). Επιπρόσθετα, έρευνα έχει γίνει και στον τρόπο με τον οποίο η ελληνική και οι διάλεκτοί της έχουν επηρεάσει άλλα συστήματα (Ledgeway, 2013).

Η γλωσσική επαφή είναι συνδεδεμένη με τη γλωσσική αλλαγή καθώς αρκετές φορές τα διάφορα γλωσσικά συστήματα τα οποία είναι σε επαφή μπορούν να επηρεάσουν το ένα το άλλο. Για παράδειγμα, η επαφή μπορεί να οδηγήσει στην εισαγωγή στοιχείων μέσω δανεισμού από μία γλώσσα-πηγή (donor/source language) σε μία γλώσσα-στόχο (recipient/target language). Η εισαγωγή αυτή έχει συνήθως τη μορφή λεξιλογικού δανεισμού, καθώς το λεξιλόγιο είναι ο πρώτος τομέας ο οποίος επηρεάζεται σε περιπτώσεις επαφής.

Όσον αφορά στη μορφολογία, αρκετές φορές μπορούμε να παρατηρήσουμε την εισαγωγή μορφημάτων από τη γλώσσα-πηγή στη γλώσσα-στόχο. Τέτοια μορφήματα είναι συνήθως παραγωγικά προσφύματα και σε μικρότερο βαθμό κλιτικά προσφύματα. Αυτό είναι το αποτέλεσμα διάφορων παραγόντων οι οποίοι επηρεάζουν το δανεισμό σε περιπτώσεις γλωσσικής επαφής. Ένας τέτοιος παράγοντας είναι και ο βαθμός παραδειγματικής οργάνωσης των στοιχείων (Hickey, 2010· Thomason, 2001· Winford 2003, 2010). Αναλυτικότερα, η κλίση, αντίθετα με το λεξιλόγιο, είναι λιγότερο πιθανό να επηρεαστεί κατά την επαφή ανάμεσα σε γλώσσες, καθώς τα κλιτικά επιθήματα παρουσιάζουν μεγαλύτερο βαθμό παραδειγματικής οργάνωσης.

Η εισαγωγή εμφανών φωνημάτων, μορφημάτων και λέξεων καλείται *άμεσος δανεισμός* (direct transfer), ενώ η εισαγωγή δομικών κανόνων ονομάζεται *έμμεσος δανεισμός* (indirect transfer). Στο παρόν άρθρο, θα επικεντρωθούμε στην πιθανότητα δανεισμού δομικών κανόνων και συγκεκριμένα στο δανεισμό κανόνων δημιουργίας σύνθετων λέξεων στις ελληνογενείς διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας.

Το παρόν άρθρο έχει την εξής δομή: στην ενότητα 2 παρουσιάζω περιληπτικά τις διαλεκτούς της Κάτω Ιταλίας και στην ενότητα 3 δίνω τα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας της σύνθεσης στις ελληνογενείς Κατωϊταλικές διαλέκτους. Στην ενότητα 4 παραθέτω δεδομένα τα οποία δείχνουν την ύπαρξη σύνθετων δομών στις διαλέκτους αυτές οι οποίες φέρουν την κεφαλή στα αριστερά. Ακολούθως, στην ενότητα 5 θέτω το ερώτημα κατά πόσο η ύπαρξη των σχηματισμών αυτών μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της επαφής ανάμεσα στις ελληνογενείς διαλέκτους και τις ρομανικές διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας. Στην ενότητα 5.1 παραθέτω τα βασικά κριτήρια τα οποία μπορούν με ασφάλεια να μας δείξουν κατά πόσο ένας δομικός κανόνας έχει μεταφερθεί από ένα γλωσσικό σύστημα σε ένα άλλο και στην ενότητα 5.2 παρουσιάζω δεδομένα από προηγούμενες εξελικτικές φάσεις της Ελληνικής τα οποία δείχνουν ότι το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται λόγω ενδοσυστημικών πιέσεων. Καταληκτικά, η ενότητα 6 συνοψίζει τα βασικά σημεία του άρθρου.

2. Ελληνογενείς Κατωϊταλικές διάλεκτοι

Οι ελληνογενείς διάλεκτοι Bovesese και Griko ομιλούνται στο νοτιότερο άκρο της Ιταλίας και συγκεκριμένα, στις περιοχές της Καλαβρίας και της Puglia (όσον αφορά στην καταγωγή των διαλέκτων αυτών βλ. Fanciullo, 2001· Ledgeway 1998, 2013· Manolessou, 2005· Parlangeli, 1953· Rohlf, 1924· Καραναστάσης, 1992). Η Bovesese η οποία είναι η διάλεκτος της Καλαβρίας, ομιλείτο μέχρι πρόσφατα σε εννέα χωριά τα οποία είναι τα εξής: Amendolea, Bova superiore, Gallicianò, Bova Marina, Condofuri, Roghudi, Roccaforte, Chorio di Roccaforte και Chorio Roghudi. Στις μέρες μας, ο ελληνόφωνος πληθυσμός έχει μειωθεί σημαντικά και η Bovesese ομιλείται κυρίως από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Επιπρόσθετα, λόγω πλημύρων, κατολισθήσεων αλλά και της γενικότερης κακής οικονομικής κατάστασης της περιοχής, αρκετά χωριά έχουν εγκαταλειφθεί (Κατσογιάννου, 1999).

Σύγχρονες έρευνες έχουν δείξει ότι η Bovesese παρουσιάζει ταχεία μείωση και ότι η συγκεκριμένη διάλεκτος αριθμεί γύρω στους 500 ομιλητές (Κατσογιάννου, 1999: 607). Αξίζει να αναφερθεί ότι η Bovesese συνεχίζει να αντιστέκεται στο Gallicianò και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η μοναδική σύγχρονη αναλυτική περιγραφή της διαλέκτου αυτής (Katsoyannou, 1995) βασίζεται στο συγκεκριμένο ιδίωμα. Αν και σε συγχρονικό επίπεδο η Bovesese αριθμεί λίγους ομιλητές, αρκετοί ερευνητές (βλ. μεταξύ άλλων Manolessou, 2005) θεωρούν ότι κατά τους προηγούμενους αιώνες ομιλείτο σε μία σαφώς μεγαλύτερη γεωγραφική περιοχή η οποία περιλάμβανε όχι μόνο τη νότιο Καλαβρία, αλλά και τις ακτές της Σικελίας.

Η Griko ομιλείται σε εννέα χωριά της περιοχής του Σαλέντο στην Puglia. Τα χωριά αυτά είναι τα εξής: Calimera, Castrignano dei Greci, Corigliano d'Otranto, Martano, Martignano, Melpignano, Soleto, Sternatia και Zollino. Αντίθετα με τη Bovesese, η Griko αριθμεί πολύ περισσότερους ομιλητές αν και δεν ομιλείται στις μέρες μας σε κάποια χωριά, όπως είναι τα Melpignano και Soleto. Οι διάφορες προσπάθειες στήριξης της

διαλέκτου αυτής έχουν λειτουργήσει επικουρικά, καθώς η Griko αντιστέκεται και αριθμεί περίπου 20.000 ομιλητές.

Οι λόγοι για τους οποίους ο αριθμός των ομιλητών των ελληνογενών διαλέκτων της Κάτω Ιταλίας έχει μειωθεί ή μειώνεται είναι αρκετοί. Όπως έχω αναφέρει, οικονομικοί λόγοι καθώς και φυσικές καταστροφές (σεισμοί, κατολισθήσεις κτλ.) έχουν επιδράσει καταλυτικά στο να εγκαταλειφθούν αρκετά, κυρίως, ορεινά χωριά στα οποία ομιλείτο η Κατωϊταλική. Ένας ακόμη πολύ σημαντικός παράγοντας είναι και το γεγονός ότι το κοινωνιογλωσσικό περιβάλλον στην Κάτω Ιταλία είναι αρνητικό σε σχέση με την ελληνική γλώσσα. Αναλυτικότερα, οι ομιλητές της Κατωϊταλικής άνηκαν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και θεωρούσαν την Ιταλική ή και τις τοπικές ρομανικές διαλέκτους ως τις κυρίαρχες γλωσσικές ποικιλίες. Για παράδειγμα, η ελληνογενής Κατωϊταλική στην Καλαβρία έπρεπε να συναγωνιστεί την Κοινή Ιταλική, την τοπική διάλεκτο της Κοινής Ιταλικής (*italiano regionale*), καθώς επίσης και την τοπική ρομανική διάλεκτο της Καλαβρίας (*calabrese* ή *dialetto*).

3. Βασικά χαρακτηριστικά συνθέτων

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζω τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά των συνθέτων της Ελληνικής τα οποία θα μας βοηθήσουν να προσεγγίσουμε καλύτερα τα ερωτήματα τα οποία θα μας απασχολήσουν στο παρόν άρθρο.

Σύμφωνα με τη Ράλλη (2005, 2007) και Ralli (2013), τα σύνθετα της Ελληνικής υπακούουν στην *Αρχή της Λεξικής Ακεραιότητας* (Lapointe 1980), καθώς οι συντακτικές διαδικασίες δεν έχουν πρόσβαση στην εσωτερική τους δομή. Αναλυτικότερα, ένα σύνθετο της ελληνικής μπορεί να δημιουργηθεί με βάση δύο κυρίως σχήματα τα οποία είναι τα εξής: (α) [θέμα θέμα] και (β) [θέμα λέξη]. Στην πρώτη περίπτωση, τα σύνθετα τα οποία δομούνται με βάση το σχήμα [θέμα θέμα] φέρουν διαφορετικό τόνο ή και κλιτικό επίθημα από το δεύτερό τους συστατικό. Όπως φαίνεται από τα παρακάτω σύνθετα, το σύνθετο *νυχτολούλουδο* τονίζεται στην προπαραλήγουσα και φέρει το κλιτικό επίθημα *-ο* παρά το γεγονός ότι το δεύτερο συστατικό που είναι το θέμα *λουλούδι* τονίζεται στην παραλήγουσα και λήγει σε *-ι*:

(1) νυχτολούλουδο < νυχτ(α) λουλουδ(ι)

Τα σύνθετα τα οποία δομούνται με βάση το σχήμα [θέμα λέξη] φέρουν το ίδιο κλιτικό επίθημα με το δεύτερο συστατικό τους και επίσης διατηρούν τον τόνο του συστατικού αυτού. Για παράδειγμα, στο σύνθετο *ντοματοσαλάτα* τόσο ο τόνος όσο και το κλιτικό επίθημα καθορίζονται από το δεύτερο συστατικό που είναι η λέξη *σαλάτα*:

(2) ντοματοσαλάτα < ντοματ(α) σαλατ(α)

Επιπρόσθετα, τα ελληνικά σύνθετα αποτελούν φωνολογικές λέξεις καθώς φέρουν ένα τόνο ανεξαρτήτως των τονικών ιδιοτήτων των επιμέρους συστατικών τους. Ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό είναι η ύπαρξη *δείκτη σύνθεσης* (compound marker) ανάμεσα στα δύο συστατικά. Για παράδειγμα, τα συστατικά *ντοματ(α)* και *σαλατ(α)* στο σύνθετο *ντοματοσαλάτα* ενώνονται μεταξύ τους με το φωνήεν *-ο-* το οποίο επιτελεί τη λειτουργία του δείκτη σύνθεσης.

Καταληκτικά, τα ελληνικά σύνθετα φέρουν ένα κλιτικό επίθημα το οποίο εμφανίζεται στο δεξί άκρο του σχηματισμού ανεξαρτήτως από το εάν τα επιμέρους συστατικά τους φέρουν κλιτικά επιθήματα. Για παράδειγμα, στο σύνθετο *ντοματοσαλάτα*, το πρώτο συστατικό εμφανίζεται χωρίς το κλιτικό του επίθημα (εμφανίζεται δηλαδή ως θέμα). Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις το κλιτικό επίθημα διαφοροποιείται πλήρως από το επίθημα το οποίο μπορεί να φέρουν τα επιμέρους συστατικά. Το σύνθετο *νυχτολούλουδο*, για παράδειγμα, λήγει σε *-ο* παρά το γεγονός ότι τα επιμέρους συστατικά του λήγουν σε *-α* (νύκτα) και *-ι* (λουλούδι) αντίστοιχα. Σημαντικό για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης είναι το γεγονός ότι κλίση στο εσωτερικό των ελληνικών συνθέτων, με εξαίρεση σχηματισμούς της Αρχαίας Ελληνικής όπως *νονεχής*, δεν εμφανίζεται ποτέ.

Τα σύνθετα της Κατωϊταλικής επιδεικνύουν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά τα οποία εμφανίζουν και τα υπόλοιπα σύνθετα της ελληνικής. Στο (3α) παραθέτω σύνθετα με δομή [θέμα θέμα] και στο (3β) δίνω παραδείγματα συνθέτων με βάση το σχήμα [θέμα λέξη] (για την κατηγοριοποίηση των συνθέτων της Κατωϊταλικής βλ. Andreou, 2013):

(3)

α. ΘΕΜΑ ΘΕΜΑ

ημισοκάλαμο	< ημισ(ο) καλαμ(ι) ‘μονάδα μέτρησης μήκους’
γλυκόκαθο	< γλυκ(ο) ακαθ(ι) ‘είδος αγκαθιού με γλυκιά γεύση’
μαυρόπηλο	< μαυρ(ο) πηλ(ο) ‘χρώμα αργιλώδες σε χρώμα μελανό’

β. ΘΕΜΑ ΛΕΞΗ

καλοκάννω	< καλ(ο) κανν(ω) ‘βοηθώ, κάνω καλό σε κάποιον’
ασπροκάθτι	< ασπρ(ο) ακαθθ(ι) ‘είδος αγκαθιού με άσπρα αγκάθια στις άκρες’
κακογυναίκα	< κακ(η) γυναικ(α) ‘κακή, μοχθηρή γυναίκα’

Η σύγκριση ανάμεσα στους σχηματισμούς *ημισοκάλαμο* και *κακογυναίκα* δείχνει τη διάκριση ανάμεσα στα δύο βασικά σχήματα δόμησης συνθέτων της ελληνικής. Καταρχάς, και τα δύο σύνθετα είναι προσδιοριστικά (attributive) και αποτελούνται από ένα επίθετο και ένα ουσιαστικό. Στην πρώτη περίπτωση το επίθετο *ημισ(ο)* προσδιορίζει το ουσιαστικό *καλαμ(ι)* ενώ στη δεύτερη περίπτωση το ουσιαστικό *γυναικ(α)* προσδιορίζεται από το επίθετο *κακ(η)*. Επιπρόσθετα, και τα δύο σύνθετα φέρουν το δείκτη σύνθεσης *-ο-* ανάμεσα στα συστατικά τους και φέρουν μόνο ένα τόνο, είναι δηλαδή φωνολογικές λέξεις.

Τα δύο αυτά σύνθετα όμως διαφέρουν όσον αφορά στη θέση του τόνου και στο κλιτικό επίθημα. Αναλυτικότερα, σχετικά με τη θέση του τόνου, το σύνθετο *ημισοκάλαμο* τονίζεται στην προπαραλήγουσα ενώ ο σχηματισμός *κακογυναίκα* φέρει τον τόνο στην παραλήγουσα. Επιπρόσθετα, η *κακογυναίκα* φέρει το ίδιο κλιτικό επίθημα με το συστατικό *γυναίκα*, ενώ το σύνθετο *ημισοκάλαμο* λήγει σε *-ο*. Με βάση την ανάλυση των Nespor και Ralli (1996) οι διαφορές αυτές είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα δύο σύνθετα βασίζονται σε διαφορετικά δομικά σχήματα. Το μεν *ημισοκάλαμο* ανήκει στο σχήμα [θέμα θέμα], η δε *κακογυναίκα* δομείται με βάση το σχήμα [θέμα λέξη] και ως εκ τούτου διατηρεί τόσο τον τόνο όσο και το κλιτικό επίθημα της λέξης *γυναίκα* που εμφανίζεται στο δεξί άκρο του συνθέτου.

4. Αριστερόστροφη κεφαλή

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζω την έννοια της κεφαλής και το φαινόμενο της αριστερόστροφης κεφαλής το οποίο θα μας απασχολήσει στο παρόν άρθρο.

4.1 Τι είναι κεφαλή;

Η έννοια *κεφαλή* είναι ένας από τους βασικότερους όρους οι οποίοι χρησιμοποιούνται στη σύγχρονη μορφολογική θεωρία και κυρίως σε μορφολογικά μοντέλα τα οποία θεωρούν ότι οι λέξεις έχουν εσωτερική ιεραρχική δομή. Ο ορισμός του Plag (2003: 135) στο (4) μας δείχνει ότι η κεφαλή είναι το πιο σημαντικό στοιχείο σε μία πολύπλοκη δομή.

- (4) ‘The term **head** is generally used to refer to the most important unit in complex linguistic structures’. [Ο όρος κεφαλή γενικά χρησιμοποιείται για να αναφερθεί στο πιο σημαντικό στοιχείο σε πολύπλοκες γλωσσικές δομές (μετάφραση δική μου)]

Με βάση λοιπόν την ασυμμετρία ανάμεσα στα επιμέρους συστατικά, σε ένα μορφολογικά πολύπλοκο σχηματισμό ο οποίος αποτελείται από τα στοιχεία *α* και *β*, το στοιχείο *α* θεωρείται κεφαλή και το στοιχείο *β* θεωρείται ως μη-κεφαλή.

Όσον αφορά στις ιδιότητες της κεφαλής, ο ορισμός της Lieber (2010: 200) στο (5) μας δείχνει ότι η κεφαλή είναι το στοιχείο το οποίο καθορίζει τη (λεξική) κατηγορία και το σημασιολογικό τύπο μίας λέξης ή μίας φράσης.

- (5) Head: The morpheme that determines the category and semantic type of the word or phrase. [Κεφαλή: Το μόρφημα το οποίο καθορίζει την κατηγορία και τον σημασιολογικό τύπο της λέξης ή της φράσης (μετάφραση δική μου)]

Στη βιβλιογραφία, ο εντοπισμός της κεφαλής γίνεται στη βάση διάφορων κριτηρίων (Bauer, 1990· Booij, 2007· Plag, 2003· Ralli, 2013· Zwicky, 1985). Για παράδειγμα, η κεφαλή θεωρείται ότι είναι το στοιχείο το οποίο:

- (α) δίνει την κατηγορία στο σχηματισμό.
- (β) λειτουργεί ως *υπερόνυμο* (ολόκληρος δηλαδή ο σχηματισμός είναι *υπόνυμο* της κεφαλής του).
- (γ) δίνει τα βασικά μορφοσυντακτικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα το γένος.
- (δ) λειτουργεί ως *υποκατηγοριοποιητής* (subcategorizand) και
- (ε) φέρει τα χαρακτηριστικά κλίσης και συμφωνίας (morphosyntactic locus).

Η εφαρμογή αυτών αλλά και άλλων κριτηρίων τα οποία έχουν προταθεί στη βιβλιογραφία στις διάφορες μορφολογικές διαδικασίες –κλίση, παραγωγή (προθηματοποίηση και επιθηματοποίηση) και σύνθεση– δείχνει ότι κάποιες από αυτές τις έννοιες δεν πρέπει να θεωρούνται ως τυπικές της έννοιας κεφαλή. Για παράδειγμα, η έννοια του *υποκατηγοριοποιητή* (subcategorizand) δεν πρέπει να ταυτίζεται με την

έννοια κεφαλή καθώς αρκετές φορές μορφήματα όπως είναι τα προθήματα τα οποία δεν θεωρούνται κεφαλές μπορούν να λειτουργούν ως υποκατηγοριοποιητές.¹

Αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι η κατ' εξοχήν λειτουργία του στοιχείου κεφαλή είναι η απόδοση λεξικής κατηγορίας στο σχηματισμό (Hoeksema, 1992· Kageyama, 2010). Σε ένα παράγωγο όπως η λέξη *παίκτης* η οποία αποτελείται από το ρήμα *παίζω* και το επίθημα *-της*, κεφαλή θεωρείται το επίθημα το οποίο είναι υπεύθυνο για την κατηγορία «Ουσιαστικό». Ομοίως, σε ένα σύνθετο όπως είναι ο σχηματισμός *ασπροκάθθι* της Κατωϊταλικής, κεφαλή θεωρείται το ουσιαστικό (*α*)*κάθθι* και όχι το επίθετο *άσπρο*, καθώς το σύνθετο ανήκει στην κατηγορία των ουσιαστικών και όχι των επιθέτων.

Σημαντικό για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου είναι το γεγονός ότι αρκετές φορές το συστατικό κεφαλή ενός συνθέτου το οποίο είναι υπεύθυνο για την κατηγορία ολόκληρου του σχηματισμού λειτουργεί και ως υπεράνωμο. Αυτή η παρατήρηση είναι ιδιαιτέρως χρήσιμη στην περίπτωση κατά την οποία ένα σύνθετο αποτελείται από συστατικά της ίδιας λεξικής κατηγορίας. Για παράδειγμα, το σύνθετο της Κυπριακής *απαραποαίκτης* αποτελείται από δύο ονόματα, *άππαρος* 'άλογο' και *παίκτης*. Με βάση το κριτήριο της λεξικής κατηγορίας δεν μπορούμε να εντοπίσουμε την κεφαλή καθώς τόσο τα επιμέρους συστατικά όσο και το σύνθετο ως όλον έχουν την ίδια λεξική κατηγορία. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει να χρησιμοποιήσουμε ως συμπληρωματικό κριτήριο την υπωνυμία. Με βάση λοιπόν το κριτήριο αυτό, κεφαλή είναι η λέξη *παίκτης* και όχι η λέξη *άππαρος* αφού το σύνθετο ως όλον δηλώνει κάποιο *παίκτη* και όχι κάποιο *άλογο*.

4.2 Θέση κεφαλής

Η εισαγωγή του όρου κεφαλή στη μορφολογία έγινε από τον Williams (1981: 148) ο οποίος ορίζει την κεφαλή ως εξής:

(6) In morphology we define the head of a morphologically complex word to be the righthand member of that word [...] Call this definition the *Righthand Head Rule* (RHR). [Στη μορφολογία ορίζουμε την κεφαλή μίας μορφολογικά πολύπλοκης λέξης ως το δεξιότερο μέλος αυτής της λέξης [...] Ονομάστε τον ορισμό αυτό *Κανόνα της δεξιόστροφης κεφαλής* (μετάφραση δική μου)].

Η ανάλυση αυτού του ορισμού μας δείχνει ότι ο Williams ορίζει την κεφαλή με βάση τη γραμμική διάταξη των στοιχείων. Αναλυτικότερα, η θέση στην οποία εμφανίζεται ένα στοιχείο, αριστερά ή δεξιά, χρησιμοποιείται ως κριτήριο για το κατά πόσο το στοιχείο αυτό είναι κεφαλή ή όχι. Η πρόταση αυτή του Williams έχει δεχτεί εντονότατη κριτική από πολλούς μελετητές καθώς σε αρκετές γλώσσες εμφανίζονται σύνθετα τα οποία φέρουν την κεφαλή στα αριστερά (Lieber 1980· Scalise 1988· Selkirk 1982).

Στην συντριπτική πλειοψηφία τους, τα ελληνικά σύνθετα ακολουθούν τον νόμο της δεξιόστροφης κεφαλής (Right-hand Head Rule) όπως αυτός έχει διατυπωθεί από τον Williams (1981). Η εξέταση των παρακάτω σύνθετων δομών από την Κοινή Νέα Ελληνική και τις νεοελληνικές διαλέκτους δείχνουν την εφαρμογή του νόμου αυτού στην ελληνική σύνθεση (τα δεδομένα προέρχονται από τη βάση συνθέτων του

¹ Για μια λεπτομερή ανάλυση του ζητήματος αυτού βλ. Andreou (in preparation).

Εργαστηρίου Νεοελληνικών Διαλέκτων του Πανεπιστημίου Πατρών, καθώς και από τους Ralli 2005, 2013· Ανδρέου, 2010· Ανδρέου & Κολιοπούλου, 2012):

(7)

χαζοκόριτσο	< χαζ(ό) κορίτσ(ι) KNE
κουκλόσπιτο	< 'κούκλ(α) σπίτ(ι) KNE
βωκολόμαντρα	< βώκολ(ος) μάντρ(α) Κυπριακή
'μάντρα με βόδια'	'βόδι'
μαυρόκοκκος	< μαύρ(ος) κόκκ(ος) Κυπριακή
'άνηθος'	
αυλοντούβαρου	< αυλ(ή) ντουβάρ(ι) Αϊβαλιώτικα
'ο τοίχος της αυλής'	
αγιουπαίδ'	< άγι(ο) παιδ(ι) Αϊβαλιώτικα
'το καλό παιδί'	

Η ανάλυση των συνθέτων στο (7) δείχνει ότι όλοι οι σχηματισμοί αυτοί φέρουν την κεφαλή στα δεξιά. Για παράδειγμα, το σύνθετο *βωκολόμαντρα* της Κυπριακής το οποίο αποτελείται από δύο ουσιαστικά, *βώκολ(ος)* και *μάντρ(α)*, θεωρείται ότι υπακούει στο νόμο της δεξιόστροφης κεφαλής αφού το συστατικό *μάντρ(α)* εμφανίζεται στα δεξιά και όχι στα αριστερά. Η ίδια γραμμική διάταξη παρατηρείται και στα σύνθετα της δομής Επίθετο+Ουσιαστικό. Ο σχηματισμός *χαζοκόριτσο*, για παράδειγμα, αποτελείται από το επίθετο *χαζ(ό)* και το ουσιαστικό *κορίτσ(ι)* και φέρει την κεφαλή στα δεξιά καθώς το συστατικό *κορίτσ(ι)* το οποίο δίνει την κατηγορία «Ουσιαστικό» σε όλο το σχηματισμό, εμφανίζεται στο δεξί άκρο του συνθέτου.

Δεδομένου ότι η Κατωιταλική είναι ελληνογενής διάλεκτος αναμένεται ότι θα υπακούει στο νόμο της δεξιόστροφης κεφαλής. Όπως, όμως, αναφέρεται από αρκετούς ερευνητές (Alessio, 1953· Καραναστάσης 1992, 1997) στην Κατωιταλική και ειδικότερα στη διάλεκτο της Καλαβρίας, Bovesse, εμφανίζονται σύνθετα τα οποία αποτελούνται από δύο ουσιαστικά και τα οποία δεν υπακούνε στο νόμο της δεξιόστροφης κεφαλής.

(8)

φυφάμπελο	< φυφά(ο) αμπελ(ι)
'αμπελόφυλλο'	
κλωνόσπαρτο	< κλων(ο) σπαρτ(ο)
'κλωνάρι του σπαρτού'	
ššυλοπόταμο	< ššυλ(ο) ποταμ(ο)
'ποταμόζυλο'	
σπορομάραθο	< σπορ(ο) μαραθ(ο)
'μαραθόσπορος'	
χορτανέμι	< χορτ(ο) ανεμ(ο)
'ανεμόχορτο'	
χεροσίκλι	< χερ(ι) σικλ(α)
'το χέρι, η λαβή του κουβά'	
κορκόššινο	< κοκκ(ο) ššιν(ο)
'σχινοκαρπός'	
σακκοκρεβάττι	< σακκ(ο) κρεβαττ(ι)
'στρώμα'	

ριζζάφτι < ριζζ(α) αφτ(ι)
 ‘η ρίζα του αυτιού’

Το σημασιολογικό τεστ της υπωνυμίας μπορεί να μας βοηθήσει να αναγνωρίσουμε την κεφαλή των πιο πάνω σχηματισμών. Αναλυτικότερα, δεδομένου ότι και τα δύο συστατικά ανήκουν στην ίδια λεξική κατηγορία, η αναγνώριση πρέπει να γίνει με βάση το σημασιολογικό κριτήριο της υπωνυμίας. Η εφαρμογή του κριτηρίου αυτού στο σύνθετο *σπορομάραθο* μας δείχνει ότι η κεφαλή του σχηματισμού είναι η λέξη *σπόρος*, καθώς το σύνθετο υποδηλώνει ένα είδος σπόρου και όχι ένα είδος μαράθου. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και τα υπόλοιπα σύνθετα στο (8). Για παράδειγμα, το σύνθετο *σακκοκρεβάτι* είναι αριστερόστροφο αφού δηλώνει το ‘σάκκο (στρώμα) του κρεβατιού’ και όχι το ‘κρεβάτι του σάκκου’.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη τέτοιων δομών στην Κατωιταλική είναι αρκετά σημαντική δεδομένου ότι η διάλεκτος αυτή είναι ελληνογενής και όπως έχω ήδη αναφέρει, η πλειοψηφία των ελληνικών συνθέτων υπακούει στο νόμο της δεξιόστροφης κεφαλής. Η σύγκριση των αριστερόστροφων συνθέτων στην Κατωιταλική με τα αντίστοιχα σύνθετα στην ΚΝΕ είναι ενδεικτική της διαφοράς στη θέση της κεφαλής:

Κατωιταλική	ΚΝΕ
φυλλάμπελο	αμπελόφυλλο
κλωνόσπαρτο	σπαρτόκλωνο
ξυλοπόταμο	ποταμόξυλο
σπορομάραθο	μαραθόσπορος
χορτανέμι	ανεμόχορτο

Πίνακας 1: Σύγκριση Κατωιταλικής και ΚΝΕ

Από τον πίνακα 1 προκύπτει ότι τα αριστερόστροφα σύνθετα της Κατωιταλικής εμφανίζονται ως δεξιόστροφα στην ΚΝΕ. Είναι αρκετά σημαντικό να τονιστεί το γεγονός ότι η παραγωγικότητα του φαινομένου αυτού στην Κατωιταλική έχει δημιουργήσει σχηματισμούς οι οποίοι δεν εμφανίζονται στην ΚΝΕ με οποιαδήποτε μορφή, είτε σαν αριστερόστροφα είτε σαν δεξιόστροφα σύνθετα. Για παράδειγμα, στη διάλεκτο αυτή εμφανίζονται σύνθετα όπως *χεροσίκλι* και *σακκοκρεβάτι* τα οποία δεν εμφανίζονται στην ΚΝΕ ούτε με αυτή τη μορφή ούτε και ως δεξιόστροφα, *σικλοχέρι* ή *κρεβατόσακκος*.

5. Ζήτημα γλωσσικής επαφής;

Το ερώτημα το οποίο τίθεται είναι το κατά πόσο η ύπαρξη τέτοιων σχηματισμών είναι το αποτέλεσμα εξωσυστημικών παραγόντων, όπως είναι η γλωσσική επαφή. Αναλυτικότερα, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η Κατωιταλική έχει αναπτύξει αριστερόστροφη σύνθεση λόγω της επαφής με την Ιταλική της οποίας τα σύνθετα φέρουν την κεφαλή στα αριστερά. Όπως έχουν δείξει οι Scalise and Fábregas (2010: 119), τα σύνθετα της Ιταλικής είναι κατεξοχήν αριστερόστροφα όπως φαίνεται και από τα παραδείγματα στο (9):

- (9) O+E *acqua santa* ‘άγιο νερό, αγιασμός’
 O+O *ufficio viaggi* ‘γραφείο ταξιδίων’

Τα σύνθετα στο (9) αποτελούνται από συνδυασμούς ουσιαστικού με επίθετο και ουσιαστικού με ουσιαστικό. Το σύνθετο *acqua santa* το οποίο αποτελείται από το επίθετο *acqua* και το ουσιαστικό *santa* είναι αριστερόστροφο καθώς το στοιχείο κεφαλή που είναι η λέξη *acqua* εμφανίζεται στα αριστερά. Ομοίως, ο σχηματισμός *ufficio viaggi* φέρει τη λέξη κεφαλή που είναι η λέξη *ufficio* στο αριστερό άκρο του σχηματισμού. Με βάση τα πιο πάνω θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι τέτοιοι σχηματισμοί με κεφαλή στα αριστερά επηρέασαν τις ελληνογενείς διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας σε τέτοιο βαθμό ώστε αυτές να αποκτήσουν αριστερόστροφα σύνθετα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι με βάση την υπόθεση της γλωσσικής επαφής, στην περίπτωση της Κατωϊταλικής έχουμε τη μεταφορά ενός κανόνα και όχι απλά ενός εμφανούς στοιχείου, π.χ. μορφήματος ή λέξης. Ως εκ τούτου, έχουμε να κάνουμε με μία περίπτωση *έμμεσου* και όχι *άμεσου δανεισμού*. Το σημείο αυτό είναι αρκετά σημαντικό καθώς ο δανεισμός κανόνων ανάμεσα σε γλώσσες είναι εξαιρετικά δύσκολος και αρκετοί ερευνητές (βλ. μεταξύ άλλων Sapir, 1921· Winford, 2003) έχουν εκφράσει την άποψη ότι κάποιοι τομείς της γλώσσας είναι λιγότερο πιθανό να επηρεαστούν από τη γλωσσική επαφή. Ακόμη και σε περιπτώσεις κατά τις οποίες φαίνεται να έχει δανειστεί κάποιος κανόνας, η βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι ο κανόνας δεν μεταφέρθηκε από τη μία γλώσσα στην άλλη ως τέτοιος. Αντιθέτως, είναι το αποτέλεσμα γενίκευσης στη βάση δάνειων λέξεων οι οποίες δημιουργήθηκαν από τον συγκεκριμένο κανόνα.

Στην περίπτωση της Κατωϊταλικής αυτό σημαίνει ότι ο κανόνας της αριστερόστροφης κεφαλής μπορεί να είναι το αποτέλεσμα γενίκευσης στη βάση πολλών δάνειων λέξεων όπως *ufficio viaggi* ‘γραφείο ταξιδίων’ και *scuola guida* ‘σχολή οδηγών’ της Ιταλικής. Ως εκ τούτου, δεν έχουμε να κάνουμε με δανεισμό δομής από τα Ιταλικά στην Κατωϊταλική, αλλά με γενίκευση στη βάση δάνειων λέξεων. Η μελέτη όμως των ελληνογενών διαλέκτων δείχνει ότι δεν υπάρχουν τέτοιες περιπτώσεις δανεισμού ολόκληρων Ιταλικών συνθέτων όπως το *scuola guida* οι οποίες θα επέτρεπαν τη δημιουργία αριστερόστροφων συνθέτων. Με άλλα λόγια, η μη ύπαρξη δάνειων Ιταλικών συνθέτων θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ισχυρό αντεπιχείρημα εναντίον της άποψης ότι δεν μπορεί να υπάρξει άμεσος δανεισμός χωρίς προηγούμενο λεξιλογικό δανεισμό.

5.1 Κριτήρια δανεισμού δομής

Για να εξετάσουμε την υπόθεση της γλωσσικής επαφής, παρακάτω παραθέτω κάποια βασικά κριτήρια τα οποία έχουν προταθεί στη βιβλιογραφία (βλ. Thomason 2001, 2010· Winford 2010), σχετικά με το κατά πόσο μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχουμε ή όχι άμεσο δανεισμό δομής χωρίς τη μεσολάβηση δάνειων λέξεων.

(α) Εντοπισμός *γλώσσας-πηγής*. Όσον αφορά στην αριστερόστροφη κεφαλή στην Κατωϊταλική δεν είναι σαφές ποιο γλωσσικό σύστημα μπορεί να επέδρασε καταλυτικά στην εμφάνιση τέτοιων συνθέτων. Για παράδειγμα, αν και η επίσημη Ιταλική γλώσσα έχει αριστερόστροφα σύνθετα του τύπου *scuola guida* δεν μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια ότι η επίσημη Ιταλική είναι η *γλώσσα-πηγή*, καθώς είναι πιθανότερο η Κατωϊταλική να επηρεάστηκε από (και να επηρέασε) τις τοπικές ρομανικές ποικιλίες και όχι την επίσημη Ιταλική. Το σημείο αυτό θα είναι αρκετά σημαντικό όπως θα δούμε και στη συνέχεια της εργασίας αυτής.

(β) Η μελέτη κάποιου φαινομένου το οποίο θα θέλαμε να αποδώσουμε στη γλωσσική επαφή πρέπει να λαμβάνει υπόψη και άλλα φαινόμενα τα οποία πιθανότατα οφείλονται σε επαφή ανάμεσα στη *γλώσσα-πηγή* και τη *γλώσσα-στόχο*. Αυτό σημαίνει ότι είναι αρκετά δύσκολο να υποθέσει κανείς ότι η *γλώσσα-πηγή* επηρέασε τη *γλώσσα-στόχο* μόνο όσον αφορά στην εμφάνιση ενός συγκεκριμένου κανόνα.

(γ) Για να υποστηρίξει κανείς ότι έχουμε δανεισμό κάποιου κανόνα θα πρέπει να δείξει ότι ο κανόνας αυτός δεν υπήρχε στη *γλώσσα-στόχο* προτού αυτή έρθει σε επαφή με τη *γλώσσα-πηγή*. Επίσης, πρέπει να δείξει ότι ο κανόνας αυτός προϋπήρχε στη *γλώσσα-πηγή* προτού αυτή έρθει σε επαφή με τη *γλώσσα-στόχο*.

(δ) Ακόμη και αν μία περίπτωση επαφής πληροί όλα τα παραπάνω κριτήρια, ο μελετητής πρέπει να λάβει υπόψη και πιθανούς ενδοσυστηματικούς παράγοντες οι οποίοι θα μπορούσαν να εξηγήσουν την εμφάνιση του συγκεκριμένου φαινομένου.

Παρακάτω εφαρμόζω τα κριτήρια αυτά στην περίπτωση του φαινομένου της αριστερόστροφης κεφαλής στην Κατωϊταλική. Καταρχάς, ένα πολύ βασικό πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίζει η υπόθεση της γλωσσικής επαφής είναι το γεγονός ότι δεν είναι σαφές ποια είναι η *γλώσσα-πηγή*. Το κατά πόσο η *γλώσσα-πηγή* είναι η επίσημη Ιταλική ή κάποια από τις τοπικές διαλέκτους είναι πολύ σημαντικό για την ανάλυση του φαινομένου αυτού. Αναλυτικότερα, με βάση την υπόθεση της γλωσσικής επαφής, αριστερόστροφα σύνθετα της Ιταλικής όπως είναι τα *ufficio viaggi* και *scuola guida* επηρέασαν τις ελληνογενείς διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας με αποτέλεσμα οι τελευταίες να αποκτήσουν σύνθετα όπως το *σπορομάραθο*. Τέτοιοι σχηματισμοί όμως όπως το *ufficio viaggi* είναι αμφίβολο κατά πόσο απαντούν στις τοπικές ρομανικές διαλέκτους καθώς τέτοια σύνθετα ανήκουν κατά κόρον στην επίσημη Ιταλική γλώσσα (Franco Fanciullo π.ε.). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, άλλωστε, ότι ο Alessio (1953) όταν συζητάει το σύνθετο *χορτανέμι*, αναφέρει ότι μπορεί να επηρεάστηκε από το σχηματισμό *erba di vento* 'χόρτο του ανέμου'. Στην ανάλυση αυτή, ο Alessio δεν αναφέρεται σε σύνθετα του τύπου *ufficio viaggi*, αλλά αντιθέτως σε σχηματισμούς οι οποίοι είναι συντακτικές φράσεις.

Όσον αφορά στο δεύτερο κριτήριο, στην περίπτωση της Κατωϊταλικής δεν παρατηρούνται άλλα φαινόμενα δανεισμού κανόνων σε επίπεδο μορφολογίας τα οποία θα μπορούσαν να αποδοθούν σε γλωσσική επαφή. Αυτό σημαίνει ότι είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι το φαινόμενο αυτό μπορεί να αποδοθεί σε γλωσσική επαφή καθώς ο δανεισμός ενός και μόνου κανόνα θα ήταν αρκετά δύσκολο να υποστηριχθεί θεωρητικά. Αντιθέτως, η Κατωϊταλική και συγκεκριμένα η Bovesese στην οποία κυρίως εμφανίζονται αριστερόστροφα σύνθετα, διατηρεί κάποια αρχαϊκά χαρακτηριστικά και δεν επηρεάστηκε σε σημαντικό βαθμό από τις ρομανικές ποικιλίες.

Αρκετά δύσκολο να απαντηθεί είναι και το κατά πόσο ο κανόνας της αριστερόστροφης κεφαλής δεν υπήρχε στην Κατωϊταλική προτού αυτή έρθει σε επαφή με τη *γλώσσα-πηγή* καθώς επίσης και το κατά πόσο ο κανόνας αυτός προϋπήρχε στη *γλώσσα-στόχο* προτού αυτή έρθει σε επαφή με την Κατωϊταλική. Το πρόβλημα αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα δεν έχουμε πηγές για την Κατωϊταλική και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι όσον αφορά στο πότε εμφανίστηκαν αυτού του είδους τα σύνθετα. Όπως θα δείξω στην επόμενη ενότητα, με έμμεσο τρόπο όμως μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική ασφάλεια ότι τα σύνθετα αυτά υπήρχαν στην Κατωϊταλική προτού αυτή έρθει σε επαφή με δομές του τύπου *ufficio viaggi*.

Ένα ακόμη στοιχείο το οποίο δείχνει ότι το φαινόμενο αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα γλωσσικής επαφής είναι το γεγονός ότι η *δομική συμβατότητα* (structural compatibility) της Ελληνικής και της Ιταλικής δεν θα επέτρεπε με ευκολία τη μεταφορά ενός κανόνα από τη μία γλώσσα στην άλλη. Αναλυτικότερα, έχει υποστηριχθεί στη βιβλιογραφία ότι όσο μεγαλύτερη δομική ασυμβατότητα έχουν δύο γλώσσες, τόσο δυσκολότερος είναι ο δανεισμός δομών (Winford 2003, 2010). Παίρνοντας ως παράδειγμα το Ιταλικό *ufficio viaggi* και το Κατωιταλικό *χεροσίκλι* και εφαρμόζοντας αυτή την υπόθεση στην περίπτωση της Κατωιταλικής μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις:

(α) Μορφολογικές κατηγορίες

Το Κατωιταλικό σύνθετο *χεροσίκλι* αποτελείται από δύο θέματα, *χερ-* και *σικλ-* αντίστοιχα. Αντιθέτως, το Ιταλικό *ufficio viaggi* αποτελείται από δύο ολόκληρες λέξεις.

(β) Δείκτης σύνθεσης

Ανάμεσα στα συστατικά του Κατωιταλικού *χεροσίκλι* εμφανίζεται ο δείκτης σύνθεσης -ο- ο οποίος είναι χαρακτηριστικός της διαδικασίας της σύνθεσης στην ελληνική. Στο Ιταλικό *ufficio viaggi* όμως δεν υπάρχει τέτοιο στοιχείο ανάμεσα στα επιμέρους συστατικά.

(γ) Κλίση

Το Κατωιταλικό *χεροσίκλι* φέρει ένα και μόνο κλιτικό επίθημα το οποίο εμφανίζεται στο δεξί άκρο του συνθέτου. Επιπλέον, το κλιτικό επίθημα του συνθέτου είναι διαφορετικό από το κλιτικό επίθημα το οποίο φέρει η λέξη *σικλ(α)* όταν αυτή εμφανίζεται ως ανεξάρτητη λέξη στη σύνταξη. Αντιθέτως, το Ιταλικό *ufficio viaggi* εμφανίζει δύο κλιτικά επιθήματα. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο πληθυντικός μαρκάρεται και στα δύο συστατικά με τη χρήση δύο κλιτικών επιθημάτων και όχι μόνο ενός όπως συμβαίνει στην ελληνική. Για παράδειγμα, η λέξη *ufficio viaggi* σχηματίζει πληθυντικό σε *uffici viaggi*, δηλαδή, μαρκάρει τον πληθυντικό τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο συστατικό.

Συνοψίζοντας, η δομική ασυμβατότητα ανάμεσα στη διαδικασία της σύνθεσης στην ελληνική και την ιταλική συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η ύπαρξη αριστερόστροφων σχηματισμών στην Κατωιταλική δεν πρέπει να θεωρηθεί ως κατ' εξοχήν φαινόμενο γλωσσικής επαφής.

5.2 Ενδοσυστημικό φαινόμενο;

Όπως υποστήριξα στην προηγούμενη ενότητα, το φαινόμενο της δεξιόστροφης κεφαλής στην Κατωιταλική δεν πληροί τα βασικά κριτήρια τα οποία θα μας επέτρεπαν να υποστηρίξουμε ότι είναι φαινόμενο γλωσσικής επαφής. Στην παρούσα ενότητα, θα διερευνήσω το κατά πόσο το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ενδοσυστημικό. Όπως είδαμε άλλωστε και πιο πάνω, η έρευνα πρέπει να λαμβάνει υπόψη και πιθανούς ενδοσυστημικούς παράγοντες οι οποίοι θα μπορούσαν να εξηγήσουν την εμφάνιση συγκεκριμένων φαινομένων.

Μία προσεκτικότερη προσέγγιση της σύνθεσης στην ελληνική αποκαλύπτει ότι σύνθετα με κεφαλή στα αριστερά υπάρχουν τόσο σε προηγούμενες εξελικτικές φάσεις,

όσο και σε άλλες διαλέκτους. Στο (10) παραθέτω τέτοιους σχηματισμούς από την κλασική και μετα-κλασική περίοδο:

- (10)
- ἀγκυλόγλωσσον < αγκύλιον γλώσσα
 ‘χαλινός γλώσσας’
 θεΐνος < θεός οἴνος
 ‘θεός του οίνου’
 καυλοκυνάρα < καυλός κυνάρα
 ‘μίσχος της αγκινάρας’
 καρποβάλσαμον < καρπός βάλσαμον
 ‘καρπός βάλσαμου’
 ὀποκιννάμων < ὀπός κιννάμων
 ‘χυμός κιννάμων’
 ξυλοκάρπασον < ξύλον κάρπασος
 ‘ξύλο καρπάσου’

Παρακάτω παραθέτω σύνθετα από τις νεοελληνικές διαλέκτους τα οποία φέρουν αριστερόστροφη κεφαλή:

- (11)
- αχναρόποδο ‘ίχνος ποδιού’ < αχνάρι πόδι (Κύπρος)
 φυλλοπαράθυρο ‘παραθυρόφυλλο’ < φύλλο παράθυρο (Κεφαλλονιά)
 φυλλοκρόμμυ(δ)ο ‘φύλλο κρεμμυδιού’ < φύλλο κρεμμύδι (Κύπρος)
 κοτσιρογάουρο ‘κόπραννα γαϊδουριού’ < κότσιρος γα(δ)ούρι (Κύπρος)
 στομόλακκο ‘στόμα/άνοιγμα του λάκκου’ < στόμα λάκκος (Κύπρος)
 ξυλόκαλτσο ‘ξύλο για πλέξιμο καλτσών’ < ξύλο κάλτσα (Κύθνος)
 ριζόβραχα ‘ρίζα/πρόποδες του βουνού’ < ρίζα βράχος (Αιτωλία)

Η ανάλυση αυτών των σχηματισμών δείχνει ότι όλα τα σύνθετα στο (10) και (11) φέρουν την κεφαλή στα αριστερά και όχι στα δεξιά. Για παράδειγμα, το αρχαιοελληνικό σύνθετο με τη σημασία ‘θεός του οίνου’ δεν εμφανίζεται ως *οἴνόθεος* αλλά ως *θεΐνος*. Ομοίως, το σύνθετο της Κυπριακής διαλέκτου με τη σημασία ‘στόμα του λάκκου’, εμφανίζεται ως *στομόλακκο* και όχι ως *λακκόστομο*. Οι σχηματισμοί αυτοί δείχνουν ότι η ελληνική έχει σύνθετα με αριστερόστροφη κεφαλή και ότι το φαινόμενο αυτό διατρέχει όλες τις εξελικτικές της φάσεις από την αρχαία ελληνική μέχρι και τις νεοελληνικές διαλέκτους.

Σημαντικό είναι επίσης να αναφερθεί ότι στην ελληνική, σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζονται ελάχιστα ζεύγη από σύνθετα τα οποία φέρουν την κεφαλή είτε αριστερά είτε δεξιά. Τα παρακάτω παραδείγματα είναι ενδεικτικά αυτού του φαινομένου (Andriotis, 1939):

Κεφαλή αριστερά	Κεφαλή δεξιά	Σημασία
φρυδόματο	ματόφρυδο	‘φρύδι του ματιού’
ψαλιδοκέρι	κεροψάλιδο	‘ψαλίδι για το κόψιμο των κεριών’
μαλλοκέφαλα	κεφαλόμαλλα	‘μαλλιά της κεφαλής’

Πίνακας 2: Ελάχιστα ζεύγη αριστερόστροφων και δεξιόστροφων συνθέτων

Το ερώτημα το οποίο τίθεται είναι το κατά πόσο η εμφάνιση αριστερόστροφων συνθέτων στην Κατωϊταλική θα μπορούσε να έχει κάποια σχέση με σύνθετα όπως είναι το *ἀγκυλόγλωσσον* και το *αχναρόποδο*. Θεωρώ ότι το φαινόμενο της αριστερόστροφης κεφαλής στις διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας δεν πρέπει να μελετηθεί ανεξάρτητα από το ίδιο φαινόμενο το οποίο εμφανίζεται και αλλού στην ελληνική. Ως εκ τούτου, προτείνω ότι σύνθετα όπως είναι το *χορτανέμι* της Κατωϊταλικής είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με αντίστοιχα αριστερόστροφα σύνθετα άλλων ελληνόφωνων περιοχών και περιόδων.

Ένα βασικό επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στο φαινόμενο της Κατωϊταλικής σύνθεσης και το ίδιο φαινόμενο άλλων περιοχών και περιόδων είναι το γεγονός ότι αρκετές φορές εμφανίζονται κοινά στοιχεία. Για παράδειγμα, λέξεις όπως είναι το *ριζάφτι* είναι κοινές σε αρκετές διαλέκτους, όπως είναι η Κατωϊταλική, η Κυπριακή, η διάλεκτος της Καρπάθου και η Ποντιακή.² Επιπρόσθετα, σε αρκετά σύνθετα διάφορων εξελικτικών φάσεων και γεωγραφικών περιοχών εμφανίζονται σε θέση κεφαλής κοινές λέξεις. Για παράδειγμα, ένας σημαντικός αριθμός λέξεων φέρει ως κεφαλή τη λέξη *φύλλο* (φυλλοπαράθυρο, *φυλλοκάρτι* (‘φύλλο της καρδιάς’), *φυλλάμπελο*. Επίσης, αρκετά σύνθετα φέρουν ως κεφαλή τις λέξεις *ξύλο* (ξυλοκάρπασον, ξυλοβάλσαμον, ξυλόφουρρο ‘ξύλο του φούρνου’) και *ρίζα* (ριζάφτι, ριζοβούνι, ριζόβραχα, ριζόπλακον³).

Αξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι η λέξη *φυλλάμπελον* η οποία εμφανίζεται στην Κατωϊταλική δεν είναι πρόσφατος σχηματισμός αφού λημματογραφείται στο λεξικό των Liddell et al. (1968). Η εμφάνιση κοινών συνθέτων και κοινών λέξεων σε θέση κεφαλής θα πρέπει να εξηγηθεί στη βάση ενός κοινού εξελικτικού υποβάθρου παρά στη βάση κοινής εξωτερικής επιρροής από κάποια *γλώσσα-πηγή*. Αυτό δείχνει ότι το φαινόμενο της αριστερόστροφης κεφαλής στην Κατωϊταλική δεν πρέπει να μελετηθεί ανεξάρτητα από το ίδιο φαινόμενο το οποίο εμφανίζεται με μικρότερη παραγωγικότητα και αλλού στην ελληνική.

6. Επίλογος

Συνοψίζοντας, στόχος του παρόντος άρθρου ήταν η παρουσίαση του φαινομένου της αριστερόστροφης κεφαλής στην ελληνογενή Κατωϊταλική. Αρχικά, στην ενότητα 2 παρουσίασα τις διαλεκτούς της Κάτω Ιταλίας και στην ενότητα 3 έδωσα τα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας της σύνθεσης στις ελληνογενείς Κατωϊταλικές διαλέκτους. Όπως έδειξα στην ενότητα 4, σύνθετα της Κατωϊταλικής τα οποία δομούνται με βάση το σχήμα Ουσιαστικό+Ουσιαστικό φέρουν την κεφαλή στα αριστερά.

Στην ενότητα 5 εξέτασα το κατά πόσο η ύπαρξη σχηματισμών όπως το σύνθετο *σπορομάραθο* θα μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα της επαφής ανάμεσα στις ελληνογενείς διαλέκτους και τις ρομανικές διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας. Η παράθεση, όμως, των βασικών κριτηρίων, τα οποία μπορούν με ασφάλεια να μας δείξουν κατά πόσο ένας δομικός κανόνας έχει μεταφερθεί από ένα γλωσσικό σύστημα σε ένα άλλο, έδειξε ότι δεν είναι εύκολο να υποστηριχθεί ότι το φαινόμενο αυτό είναι το αποτέλεσμα γλωσσικής επαφής. Αντιθέτως, όπως έδειξα στην ενότητα 5.2, αριστερόστροφα

² Στην Ποντιακή εμφανίζεται ως *ριζώτιν* καθώς χρησιμοποιείται η λέξη *ωτίον* και όχι *αυτί*.

³ Η λέξη *ριζόπλακον* ‘η ρίζα/κάτω μέρος της πλάκας’ εμφανίζεται σε μεσαιωνικό έγγραφο της Κάτω Ιταλίας (Μηνάς, 2003).

σύνθετα εμφανίζονται τόσο σε προηγούμενες εξελικτικές φάσεις της ελληνικής όσο και σε άλλες διαλέκτους.

Σύνθετα όπως το *στομόλακκον* και το *φυλλοκρόμμυ(δ)ον* της Κυπριακής δείχνουν ότι το φαινόμενο της αριστερόστροφης κεφαλής στην Κατωϊταλική δεν πρέπει να μελετηθεί ανεξάρτητα από το ίδιο φαινόμενο το οποίο εμφανίζεται και αλλού στην ελληνική γλώσσα. Επίσης, δείχνουν ότι το συγκεκριμένο φαινόμενο δεν πρέπει να αναλυθεί με βάση τη γλωσσική επαφή, αλλά με βάση ενδοσυστηματικές πιέσεις.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τους συμμετέχοντες στο 5^ο Διεθνές Συνέδριο Νεοελληνικών Διαλέκτων και Γλωσσολογικής Θεωρίας, που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο της Γάνδης, για τις πολύ εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους.

7. Βιβλιογραφία

- Alessio G. (1953). Calchi linguistici greco-latini nell' antico territorio della Magna Grecia. In: *Atti del VIII Congr. di Studi Bizantini*, Volume 7, 237-299.
- Andreou M. (in preparation). *Headedness in Word Formation and Lexical Semantics: evidence from Italiot and Cypriot*. Ph.D. Thesis. University of Patras.
- Andreou M. (2013). *Compounding in the Greek dialects of Southern Italy*. In: M. Janse, B. Joseph, A. Ralli, and M. Bagriacik (Eds.), *Proceedings of the 5th International Conference on Modern Greek Dialects & Linguistic Theory*. Patras, 1-18.
- Andriotis N. P. (1939). Die wechselnde stellung von kompositionegliedern im Spät-, Mittel- und Neugriechischen. *Glotta* 27: 92-134.
- Bauer L. (1990). Be-heading the word. *Journal of Linguistics* 26: 1-31
- Booij G. (2007). *The grammar of words: An introduction to linguistic morphology* (2nd ed.). Oxford/New York: Oxford University Press.
- Fanciullo F. (2001). On the origins of Modern Greek in Southern Italy. In: A. Ralli, B. Joseph & M. Janse (Eds.), *Proceedings of the First International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. Patras: University of Patras, 67-78.
- Hickey R. (2010). Language contact: Reconsideration and reassessment. In: R. Hickey (Ed.), *The handbook of language contact*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 1-28
- Hoeksema J. (1992). The head parameter in morphology and syntax. In: D. Gilbers & S. Looyenga (Eds.), *Language and Cognition*, Volume 2. Groningen: De Passage, 119-132.
- Kageyama T. (2010). Variation between endocentric and exocentric word structures. *Lingua* 120 (10): 2405-2423.
- Katsoyannou M. (1995). *Le parler gréco de Galliciano (Italie): description d'une langue en voie de disparition*. Thèse de doctorat. Paris: Université de Paris VII – Denis Diderot.
- Lapointe S. (1980). *The theory of grammatical agreement*. Ph.D. thesis. University of Massachusetts, Amherst.
- Ledgeway A. (1998). Variation in the Romance infinitive: the case of the South Calabrian inflected infinitive. *Transactions of the Philological Society* 96(1): 1-61.
- Ledgeway A. (2013). Greek disguised as romance? The case of Southern Italy. In: M. Janse, B. Joseph, A. Ralli, and M. Bagriacik (Eds.), *Proceedings of the 5th*

- International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. Patras, 184-227.
- Liddell H., R. Scott, H. Jones, and E. Barber (1968). *A Greek-English lexicon: compiled by Henry George Liddell and Robert Scott. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie*. With a supplement 1968 [edited by EA Barber with the assistance of P. Maas, M. Scheller and ML West.]. Clarendon Press.
- Lieber R. (1980). *On the organization of the lexicon*. Ph.D. thesis. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology. [Published by Indiana University Linguistics Club, 1981 and Garland Press, 1990.].
- Lieber R. (2010). *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manolessou I. (2005). The Greek dialects of Southern Italy: An overview. *KAMPOS. Cambridge Papers in Modern Greek* 13: 103-125.
- Nespor M. & A. Ralli (1996). Morphology-phonology interface: Phonological domains in Greek compounds. *The Linguistic Review* 13: 357-382.
- Parlangeli O. (1953). Sui dialetti romanzi e romaici del Salento. *Memorie dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere (Classe di Lettere)*, 25-26, s. II/III, 93-198.
- Plag I. (2003). *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ralli A. (2012a). Morphology in language contact: verbal loanblend formation in Asia Minor Greek (Aivaliot). In: T. Stolz, M. Vanhove, H. Otsuka, and A. Urdze (Eds.), *Morphologies in contact*. Berlin: Akademie Verlag, 177-193.
- Ralli A. (2012b). Verbal loanblends in Griko and Heptanesian: a case study of contact morphology. *L' Italia Dialettale: rivista di dialettologia italiana* 73: 111-132.
- Ralli A. (2013). *Compounding in Modern Greek*. Dordrecht: Springer.
- Rohlf G. (1924). *Griechen und Romanen in Unteritalien. Ein Beitrag zur Geschichte de Unteritaliensichen Gräzität*. Bibliotheca dell' Archivium Romanicum, ser. II, Linguistica, vol. 7. Geneva: L. S. Olschki.
- Sapir E. (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt, Brace and company.
- Scalise S. (1988). The notion of 'head' in morphology. In: G. Booij & J. van Marle (Eds.), *Yearbook of Morphology 1988*. Dordrecht: Foris, 229-246.
- Scalise S. & A. Fábregas (2010). The head in compounding. In: S. Scalise & I. Vogel (Eds.), *Cross-disciplinary issues in compounding*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 109-126.
- Selkirk E. (1982). *The syntax of words*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Thomason S. (2001). *Language contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Williams, E. (1981). On the notions of 'lexically related' and 'head of the word'. *Linguistic Inquiry* 12: 245-274.
- Winford D. (2003). *An introduction to contact linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Winford D. (2010). Contact and borrowing. In R. Hickey (Ed.), *The handbook of language contact*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 151-169.
- Zwicky A. M. (1985). Heads. *Journal of Linguistics* 21(1): 1-29.
- Ανδρέου Μ. (2010) *Η σύνθεση στην Κυπριακή: Ζητήματα εξωκεντρικότητας*. Μεταπτυχιακή Διατριβή. Πανεπιστήμιο Πατρών.
<http://nemertes.lis.upatras.gr/dspace/handle/123456789/4036>
- Ανδρέου Μ., & Μ. Κολιοπούλου. (2012). Η σύνθεση στην Κυπριακή και Καλύμνικη διάλεκτο: μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση. Στο: *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 6. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 7-29.

- Καραναστάσης Α. (1984-1992). *Ιστορικών λεξικών των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας. Τόμοι I-V*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Καρανάστασης Α. (1997). *Γραμματική των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κατσογιάννου Μ. (1999). Ελληνικά της Κάτω Ιταλίας: η κοινωνιογλωσσολογική άποψη. Στο: *Ελληνική Γλωσσολογία '97: Πρακτικά του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για την ελληνική γλώσσα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 605-613.
- Μηνάς Κ. (2003). *Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας*. Ακαδημία Αθηνών: Αθήνα.
- Ράλλη Α. (2005). *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ράλλη Α. (2007). *Η σύνθεση λέξεων: μορφολογική διαχρονική προσέγγιση*. Αθήνα: Πατάκης.